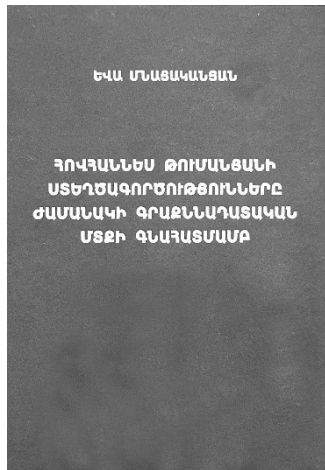

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ. Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունները ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատմամբ, *Երևան, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., 2024, 464 էջ + 16 էջ ներդիր**:

Բանալի բառեր՝ Հովհ. Թումանյան, գրաքննադատություն, տարեգրություն, ավանդույթ, նորարարություն, մեթոդաբանական սկզբունքներ:

Անցած ավելի քան մեկ դարի ընթացքում Հովհ. Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության մասին շատ է գրվել: Միայն հեղինակների անունների և աշխատությունների թվարկումը՝ Ա. Տերտերյանից, Ա. Ինճիկյանից, Մ. Մկրյանից, Ի. Սաֆրազբեկյանից, Հր. Թամրազյանից, Էդ. Ջրբաշյանից մինչև Վ. Կիրակոսյան, Ս. Հովհաննիսյան, Ա. Եղիազարյան և շատ ուրիշներ, բազմաթիվ էջեր կարող է զբաղեցնել: Գրվել է և դեռ գրվելու է, քանզի, իրոք, անսպառ է հանճարեղ գրողի թողած վաստակի ոսկե հանքը: Նվիրյալ Թումանյանագետների այդ շարքում է նաև 2004-ից Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Թումանյանագիտական բաժնի ավագ գիտաշխատող, 2021-ից Թումանյանագիտական խմբի ղեկավար, Բ. Գ. Դ. Եվա Մնացականյանը: Արդեն երկար տարիներ նրա հետաքրքրությունների շրջանակում են հայ դասական և արդի գրականության ու

պատմագրության, լեզվի ու պատկերավորման արվեստի հարցերը, որոնց թվում իր առանձնահատուկ տեղն ունի ժամանակի գրաքննադատական մտքի կողմից Հովհ. Թումանյանի ժառանգության գնահատության խնդիրը: Բավական է նշել նրա ակտիվ մասնակցությունը ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում երջանկահիշատակ Վ. Կիրակոսյանի ղեկավարությամբ գործող Թումանյանագիտական խմբի, Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության քառահատոր տարեգրության¹ ստեղծման աշխատանքներին:

Ե. Մնացականյանի ներկա ծավալուն մենագրությունն ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում (XIX դարի 90-ական թթ. – XX դարի 20-ական թթ. սկիզբ) Թումանյանի ստեղծագործությանը ուղեկից գրաքննադատական արձագանքների ուսումնասիրություն – ամփոփումն է: Տպագրվել է Մ. Աբեղյանի

* Ներկայացվել է 10. III. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 27. III. 2025 թ.:

¹ Առաջին հատորը լույս է տեսել 2010-ին (ներառում է բանաստեղծի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրությունը՝ 1869–1908 թթ.), երկրորդը՝ 2016-ին (1909–1914 թթ.), երրորդը՝ 2019-ին (1915–1919 թթ.), չորրորդը՝ 2020-ին (1920–1923 թթ.):

անվան գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ, խմբագիր՝ Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Սամվել Մուրադյանը, գրախոսներ՝ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Աեղիտա Դոլուխանյանը, Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Լաուրա Մուրադյանը: Բովանդակությունը բաղկացած է «Ներածությունից», 4, գլուխներից, եզրակացություններից, գրականության և անձնանունների ցանկերից: «Թումանյանագետի ծանրակշիռ խոսքը» վերնագրված առաջաբանում Ս. Մուրադյանը գրում է. «Գրականագիտական տարբեր մեթոդների գործադրմամբ» մենագրության հեղինակը «գիտականորեն համակարգել ու բնութագրել է» թումանյանագիտությունը ձևավորման ընթացքը, «մեծ գրողի մասին մեր այսօրվա ըմբռնումների ու պատկերացումների հասարակագիտական, գեղագիտական ու փրկիսոփայական հիմունքները»: Հետևապես և, ըստ նրա, սույն ուսումնասիրությունը «պիտի գնահատվի թե՛ թումանյանի ստեղծագործության արժեքման և թե՛ մեր գրաքննադատական մտքի պատմության լուսաբանման տեսանկյունից» (էջ 5): «Ներածություն» մեջ անդրադառնալով աշխատության կառուցման սկզբունքին՝ Ե. Մնացականյանը նշում է, որ կարևորելով «Թումանյանի գրական ճանապարհի ներքին շերտերի, ենթափուլերի մանրամասն բացահայտումը» (էջ 15)՝ առաջնորդվել է ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի հետևյալ պարբերացմամբ՝ 1. 1890–1899 թվականներ, 2. 1900–1909 թվականներ, 3. 1910–1919 թվականներ, 4. 1920–1923 թվականներ, որոնք և կազմել են մենագրության 4 գլուխների բուն նյութը:

Այսպիսով, ներկա աշխատությունը, կարելի է ասել, մինչ այդ հեղինակի կողմից կատարված լայնածավալ աշխատանքների տրամաբանական շարունակություն է, որի անհրաժեշտությունն ու արդիականությունը պայմանավորված է նրանով, որ ժամանակի գրաքննադատական մտքի ամենատարբեր արձագանքները թումանյանի ստեղծագործական աշխարհին չեն համակարգվել և «մինչ այսօր առանձին ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել» (էջ 10): Քննության կենսագրական, պատմահամեմատական, գուգադրական, մեկնաբանական (հերմենևտիկայի) մեթոդների կիրառմամբ, ժամանակի քննադատության ամբողջական ուսումնասիրության արդյունքում արձանագրվել է, որ թումանյանագիտության հետազայում առաջադրված սկզբունքները, դրույթներն ու գնահատականները ձևավորվել են դեռևս բանաստեղծին ուղեկից քննադատության մեջ. այսինքն՝ չնայած ընթացիկ իրավիճակներին բնորոշ անխուսափելի հակասություններին, երբեմն նաև վիճարկելի ընկալումներին ու տեսակետներին, հրապարակումներում մատնանշվել են թումանյանի գեղարվեստական աշխարհը բնութագրող հատկանիշներ, որոնք հետագայում խոր և հիմնարար վերլուծության առիթ են դարձել: Ինչը և նպաստել է այն իրողության ըմբռնմանը, որ «Դեռ ողջության օրոք Հ. Թումանյանը դառնում է արժեքներ գնահատելու դասական չափանիշ» (էջ 430):

Գնահատելի է, մասնավորապես, այն, որ նշված ժամանակահատվածում «քննադատական մտքի ձևավորման ոչ հարթ ու միազիծ ընթացքը» գրականագետը քննում է ոչ միայն արևելահայ, այլև արևմտահայ գրական երևույթներով: Ցույց տալով նաև հայության երկու հատվածներում գոյություն ունեցող մոտեցումների տարբերությունները, երբեմն նույնիսկ հակադրությունները (առաջնայինը համաժողովրդական ճանաչողական է, թե գեղագիտական արժե-

քայնությունը), իրավացիորեն նշվում է. «Արևելահայ և արևմտահայ գրականությունների հակադրության այդ կարծրատիպը, թեև սփյուռքի հոգեբանության մեջ դեռ որոշակիորեն պահպանվում է, ժողովրդի միասնական մշակութային գիտակցության մեջ այսօր գրեթե հաղթահարված է» (էջ 36):

Այդպիսով, մենագրության էջերում հեղինակը չի սահմանափակվում միայն փաստերի արձանագրմամբ, այլև անդրադառնում է արտահայտված կարծիքների ու տեսակետների հետագա զարգացումներին, մի շարք կարևոր հարցադրումներ, երբեմն նաև ճշգրտումներ կատարելով: Օրինակ՝ քննելով «Լուսնի Սաքոն» պոեմի և, հատկապես, գլխավոր հերոսի կերպարի շուրջ եղած հակասական ըմբռնումները, եզրակացնում է, որ այդ պոեմը «տալիս է բանալիներ Մարդու թուժանյանական իդեալը ճանաչելու և բնութագրելու համար, խնդիր, որ հաստուկ ուշադրության չի արժանացել ո՛չ ժամանակի քննադատության, ո՛չ հետագա ուսումնասիրողների կողմից» (էջ 85): Հատկանշական է նաև այն հարցադրումը, ըստ որի, եթե «Նախորդ դարավերջի տասնամյակում քննադատությունը դեռևս առկա լիճակում էր առավելապես ձուլված հրապարակախոսությանն ու լրագրությանը» (ինչը, ի դեպ, բնորոշ էր նաև արևմտահայ իրականությանը), ապա նոր դարասկզբին «արդեն հանդես է գալիս ինքնորոշված վիճակով իբրև գրական կյանքի ինքնուրույն բնագավառ» (էջ 97): Ինչպես նաև՝ 1900-ական թվականներին ձևավորված «քննադատության երկու շերտերից» (սուբյեկտիվ – մակերեսային – կողմնակալ և օբյեկտիվ – անաչառ) աստիճանաբար «Այս երկրորդ շերտում էր կանխանշվում առաջընթացի գլխավոր ուղղությունը, որ առարկայական է դառնում 1910-ական թվականներին» (էջ 122): Եվ ապա անդրադառնալով, իր բնորոշմամբ, «թուժանյանական պոետիկայի, բանաստեղծական գեղագիտության հիմնային հասկացություններին», այսինքն՝ թե՛ «ինչո՞ւ նրա հերոսները «աժդահաներ», «հսկաներ» են, ինչո՞ւ «հասարակ», «սովորական» մարդիկ էլ նրա ստեղծագործական աշխարհում գեղագիտական բացառիկ կշիռ ունեն» Ե. Մնացականյանը նշում է, որ «սրանք, իրոք, տարողունակ հարցեր են, որ այսօր էլ հարկ եղած ուշադրության չեն արժանանում ուսումնասիրողների կողմից»: Մինչդեռ, հետազոտողի համոզմամբ, դա «Հ. Թումանյանի բանաստեղծական մտածողության յուրահատկությունն էր», որով «ձևավորվում է նաև նրա ստեղծագործական մեթոդը, որ, ինչպես մասնագիտական բազմաթիվ դիտարկումներն են վկայում, այդպես էլ լիովին չի համատեղվում տեսությանը հայտնի որևէ մեթոդի հետ»: «Սա հաստուկ քննության խնդիր է», – ընդգծում է Ե. Մնացականյանը՝ միաժամանակ արձանագրելով, որ այն «չի մտնում ներկա ուսումնասիրության նպատակների մեջ» (էջ 104):

Մենագրության ուշագրավ հարցադրումներից են նաև «Թումանյանի լեզվամտածողության հարազատությունը ժողովրդականին», որը «ենթադրում է մի ամբողջ գեղագիտական համակարգ, որի բազմակողմանի խորքային քննությունը մինչև այսօր էլ մնում է օրախնդիր», «Ընդհանրապես Թումանյանի լեզուն և ոճը մի ամբողջական ու ներդաշնակ գեղագիտական համակարգ են ձևավորում, որ բացատրելի է դարձնում ձևի ու բովանդակության շատ կողմեր» (էջ 140), «Դեպի Անհունը» պոեմը Թումանյանի «ստեղծագործության ընդհանուր համակարգից դուրս եզակի երևույթ դիտելու՝ այսօր էլ երբեմն

նկատվող փորձերը» (էջ 143): Մեծ գրողի մանկագրության վերաբերյալ արտահայտված տեսակետների կապակցությամբ վկայակոչելով նաև էդ. Ջրբաշյանին և հենց իրեն՝ Թումանյանին՝ գրականագետը ճշմարտացիորեն նկատում է. «Թումանյանի մանկական երկերը տարիքային որոշակի սահմանափակումների ենթարկելն անհնար է, նույնիսկ անլուրջ», քանզի ամեն հասակ վերցնում է իրենը (էջ 158): Նշվում է, որ չնայած «Հ. Թումանյանի մանկական ստեղծագործությունների մասին կարծիքներ արտահայտվել են ամենատարբեր առիթներով, ամենատարբեր խորությամբ ու ձևաչափով», այդուհանդերձ, «Նրա մանկագրությանը նվիրված ամբողջական ուսումնասիրություն այդպես էլ չի ստեղծվել ո՛չ նրա ողջության ժամանակ, ո՛չ էլ հետագայում, (...) այդպես էլ լիովին չի բացահայտվել նրա մանկական ստեղծագործությունների իրական արժեքը» (197): Հանգամանորեն ներկայացնելով 1912 թ. «Գարուն» ամսանախի շուրջ ծավալված բանավեճը՝ Ե. Մնացականյանն ընդգծում է. «Այսօր, երբ անցյալի արժեքների վերաիմաստավորման ու վերագնահատման խնդիրը հայ գրականագիտության հրատապ առաջնահերթություններից է, որոշ դասեր կարելի է քաղել ավելի քան մեկդարյա վաղեմության այդ բանավեճից»: Ըստ այդմ՝ «Առաջին հարցը, որ ինքնաբերաբար ծագում է բանավեճին ծանոթանալուց հետո, և որին գրականագիտությունը ոչ մի անգամ չի անդրադարձել, — գրում է նա, — այն է, թե ինչո՞ւ ինքը՝ Հ. Թումանյանը, ոչ մի անգամ ոչ մի ակնարկով չի հիշում դրա մասին»: Մինչդեռ՝ գրականագետի կարծիքով, «Բանաստեղծն ինքն է անուղղակի կերպով պատասխանել այդ հարցին դատել՝ Նվարդի հետ զրուցելիս արտահայտած այն մտահոգությամբ, թե իրեն այնպես էլ չհասկացան իր ժամանակակիցները, չեն էլ հասկանալու հետևորդները»: Եվ նա համոզված է. «Այս մտահոգությունը գրականագիտական լուրջ խնդիր է և համակողմանի քննության կարիք ունի»: Ինչ վերաբերում է երկրորդ «դասին», ապա հանգամանալից քննության ենթարկելով բանավեճի ընթացքում արծարծված «Թումանյանի իդեալականացնո՞ւմ է հայ գյուղաշխարհը, թե ոչ», մեծ հեղաբեկումների ժամանակ «գյուղի թեման ժամանակավրե՞պ է, թե ոչ» հարցերին տրված հակասական պատասխանները՝ արձանագրում է, որ «Թումանյանի գյուղասիրությունը պետք է դիտել ու բացատրել նրա գեղագիտական-փիլիսոփայական աշխարհայեցության միասնական համակարգում, որտեղ իրականության բոլոր երևույթները (...) բանաստեղծը ընկալում ու իմաստավորում է համընդհանուր բացարձակի, կատարյալի բարձրությունից՝ որպես դրա մասնավոր դրսևորումներ» (էջ 273):

Մենագրության հեղինակը, 3-րդ գլխի 3-րդ ենթագլխում մանրամասնորեն վերլուծելով Արսեն Տերտերյանի՝ իր բնորոշմամբ, «այսօրվա չափանիշներով էլ Թումանյանագիտության կարևոր էջերից» հանդիսացող (էջ 287) «Հովհաննես Թումանյան. հայրենի եզերքի քնարերգուն» (Վաղարշապատ, 1912) աշխատությունը, և, այնուամենայնիվ, «միճարկելի» համարելով գրականագետի այն դրույթը, թե «բանաստեղծը Աստծուն որոնում է միայն այն պահին, երբ զրկված է հայրենի եզերքից ...», նկատում է. «Իբրև ստեղծագործող՝ Թումանյանն իրեն զգում էր Աստծու առաքյալ՝ մարդկանց աշխարհում իրականացնելու գեղեցիկի, բարու, ճշմարտի պատվիրանները՝ ավելացնելով «Սա բարդ խնդիր է, որի լուծումը ենթադրում է բանաստեղծի ամբողջ ստեղծագործության, նրա աշխարհայեցքի ու գեղագիտական համակարգի բազմակողմանի քննություն: Բայց

դա թուամայանագետների գալիք սերունդների գործն է» (էջ 295): Մեկ այլ տեղ նշվում է, որ թեև «Պատերազմի և հետպատերազմյան տարիներին Հ. Թումանյանի ազգային-հասարակական բազմակողմանի գործունեությունը բավական ուսումնասիրված է: Սակայն 1914–1915 թթ. վերաբերող հուշեր ու վկայություններ, նամակներ, ծոցատետրային ու օրագրային գրառումներ կան, որ դեռևս ըստ պատշաճի չեն արժանացել ուսումնասիրողների ուշադրությանը, մինչդեռ հենց այդ էջերում է ամենից ավելի ցայտուն ուրվագծվում նրա՝ ազգանվեր հայի ու անձնագոհ գործչի անկրկնելի անհատականությունը» (էջ 301):

Այդուհանդերձ, մի քանի դիտարկում.

Թեև իրավացիորեն աշխատության հեղինակի գլխավոր նպատակադրումն է եղել Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության գնահատության հետ կապված «ժամանակի ներքին օրինաչափությունների, նշանակիր իրողությունների» քննությունը (էջ 18), այնուամենայնիվ, նա բավական երկար անդրադառնում է (ըստ էության՝ բանավիճելով) մանկավարժ Մամբրե Մատենճյանի (էջ 190–193), Հովակիմ Սուրվյանի (էջ 254–257) և այլոց մակերեսային դրույթներին, վերջինիս վերլուծությունները նույնիսկ «գավեշտալի» որակելով, որոնք «ոչ միայն այժմ, նույնիսկ այն ժամանակ քննություն չեն կարող բռնել» (էջ 257):

Անդրադառնալով Դ. Աղայանի՝ 1893 թ. Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրում (թիվ 3) տպագրած «Հովհ. Թումանյանի «Անուշ»-ից մի ճաշակ» հոդվածին՝ Ե. Մնացականյանը, ըստ մեզ, իրավացիորեն նկատում է. «Ներկայացնելով գործողությունների ընթացքն ու տրամաբանությունը՝ գրախոսն ուշադրավ դիտարկում է անում. հպանցիկորեն մատնանշելով Անուշ-Օֆելյա գուգահեռը՝ հուշում է, որ Թումանյանը բնական ներքնատեսությամբ է լուծում տվել պոեմին. սիրո կենսական ուժի բանաստեղծական վերապրումը, չրջանցելով ազգություն, տարածություն ու ժամանակ, հոգեբանական նույն ազդեցությունն է թողնում մարդ արարածի վրա, ինչը հրաշալի հասկացել ու կենդանագրել է բանաստեղծը» (էջ 67): Այնուհետև տողատակի ծանոթագրությունում նշում է, որ «Թումանյանագիտության մեջ «Անուշը» համաշխարհային գրականության չափանիշներով արժևորելիա ուսումնասիրողները (Լ. Հախվերդյան, Մ. Մկրյան, Էդ. Զրբաչյան, Ա. Եղիազարյան) հիշատակում են նաև «Ռոմեո և Զուլիետը»: Այդ շարքում, կարծում ենք, արդարացի կլիներ հիշատակել նաև Հրանտ Թամբալյանի բերած Մարգարիտ – Տատյանա – Անուշ գուգահեռը, որ արտահայտված է հետևյալ տողերում. «Բանաստեղծները բոլոր դեպքերում ազգային-ժողովրդականը, համագերմանականը, համառուսականը, համահայկականը հայտնաբերել և խտացրել են սոցիալական որևէ խավի այս կամ այն ներկայացուցչի մեջ: Մարգարիտը գերմանական ժողովրդի լավագույն զգացմունքների և հոգու անաղարտության, մաքրության, անձնուրաց սիրո մարմնավորումն է: Ռուսական ազնվականի զավակ Տատյանան իր մեջ խտացնում է ազգային ոգու գեղեցկությունը՝ անձնագոհության հասնող սերը, բայց և պարտականություն ու արժանապատվության զգացումը: Նման հերոսների շարքն է մտնում լեռ-

նային երկրի դուստրը, գրին ու քաղաքակրթությանը անհաղորդ Անուշը, նահապետական տարերքի աղջիկը: Բայց, տեսեք, կանացի ինչ զգացումներով, սիրո ինչպիսի ապրումներով է օժտված»²:

Տեղ-տեղ հեղինակ-գրականագետի հաստատումները թվում են բավական կատեգորիկ, ինչպես, օրինակ, Հովհ. Թումանյանի «Գութանի երգ»-ի սկզբնական տարբերակից երկու քառատողը հեռացվելու վերաբերյալ Ա. Ինճիկյանի տեսակետի մեկնաբանությունում³, ընդգծումը՝ «ոչ թե «Հավանորեն», այլ հենց այդպես է ստույգ ...» (էջ 48–49):

Ե. Մնացականյանի սույն մենագրությունը, լինելով տեական ու տքնաջան ուսումնասիրությունների արդյունք, ժամանակի գրաքննադատական մտքի կողմից Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության գնահատման ընթացքի ամբողջական ընդգրկման և վերլուծության առաջին փորձը, բնականաբար, չէր կարող և հեղինակի իսկ հավաստմամբ՝ չի սպառում առաջադրված «խնդրի հետազոտության շրջանակները, որի պատճառով անգամ այսօր զգացվում է ժամանակաշրջանի գրականության պատմությունը և մշակութային կյանքը առավել ամբողջական ներկայացնելու անհրաժեշտություն» (էջ 430): Այդուհանդերձ, մենագրությունը, անկասկած, կարևոր ներդրում է այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին:

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, գրականագիտական և գրաքննադատական բազմաթիվ հոդվածների: ORCID:0009-0003-6265-4421. pdemirchyan@mail.ru

² Հր. Թումանյան. «Բանաստեղծության հազարամյա խորհուրդը», Երևան, 1986, էջ 138:

³ Բացի ժամանակի գրաքննության կողմից մերժման պատճառ հանդիսանալու վտանգից, «Ինճիկյանը այն կարծիքին է, որ հետագայում Թումանյանին ինքն էլ է հրաժարվել այս քառատողերից՝ «Հավանորեն նկատի ունենալով, որ քաղաքական մոտիվը աններդաշնակություն է մտցնում ժողովրդական գութաներգերի ավանդական ձևի մեջ...» (էջ 48):